

DE REKENPENNINGEN VAN KLEEF-RAVENSTEIN

Door Bert van Beek

INLEIDING

Toen Margreet Holleman mij vroeg om een bijdrage te leveren voor deze jubileumlijst, heb ik direct ja gezegd. Honderd numismatische prijslijsten met elke keer weer bijzondere munten en penningen is tenslotte niet niets. De vraag was echter meteen: waarover zou zo'n bijdrage moeten gaan?

In de Holleman-lijsten nemen de antieke munten en de rekenpenningen altijd een bijzondere plaats in; beide groepen hebben bovendien de warme belangstelling van Margreet Hollernan zelf¹, beide onderwerpen zouden dus uitstekend passen. Aangezien ik me op het terrein van de rekenpenningen wel een beetje thuis voel (antieke munten zijn kunsthistorisch minstens even bevredigend, maar daarvan weet ik te weinig), was de eerste keuze duidelijk. De tweede betrof die binnen het brede terrein van de rekenpenningen. Een algemeen artikel over rekenpenningen leek me in dit geval niet zo gepast: bij deze jubileumlijst hoorde iets nieuws. Daarom zei ik spontaan: Het wordt iets over de rekenpenningen van vader en zoon Adolf en Philips van Kleef, heren van Ravenstein, want daar zitten nog zoveel raadsels aan!²

RAVENSTEIN

Ravenstein ligt aan de Maas. Het is tegenwoordig een gemeente in Noord-Brabant. Het voormalige kasteel Ravenstein is ca. 1350 gesticht in de heerlijkheid Herpen door Walraven van Valkenburg, heer van Borne (1356-1378). Walraven had Herpen geërfd van zijn moeder, Maria van Herpen uit het huis Cuyck. Behalve het kasteel werd ook het erbij gelegen stadje genoemd naar zijn stichter. Na het kinderloos overlijden van Walraven kwam de heerlijkheid eerst aan zijn broer Reinald en daarna via het huis Salm in 1398 aan Kleef. Reinald heeft kortstondig munten geslagen te Ravenstein³. Adolf II van Kleef (1394-1448) heeft de muntslag te Ravenstein niet voortgezet. Hij heeft wel bijvoorbeeld aangemunt in het toen eveneens Kleefse Huissen, thans provincie Gelderland.

Hertog Adolf II van Kleef schonk Ravenstein aan zijn jongste zoon Adolf die in 1492 opgevolgd werd door zijn enige zoon Philips. Deze overleed in 1528 zonder wettige kinderen na te laten, waardoor het Land van Ravenstein weer aan Kleef kwam. In 1629 kwam het aan de keurvorsten van de Palts en in 1794 werd het ingelijfd bij de Franse republiek. In 1800 werd het Land van Ravenstein verkocht aan de Bataafse Republiek en werd het daarna opgenomen in het Koninkrijk der Nederlanden.

In de tijd van de Republiek was Ravenstein een Kleefse enclave waardoor het mogelijk was om daar de katholieke godsdienst openlijk uit te oefenen. Hierdoor kon er te Ravenstein in 1735 een nieuwe katholieke kerk gebouwd worden in barokstijl, die werd gefinancierd door het uitschrijven van een loterij.

DE HEREN VAN KLEEF-RAVENSTEIN

Adolf van Kleef, heer van Ravenstein was de tweede en jongste zoon van Adolf II van Kleef en Maria van Bourgondie, zuster van hertog Philips de Goede. Als jongere zoon voegde hij als onderscheidingsteken aan het Kleef-Markse wapen van zijn vader het wapen van Bourgondië toe in de vorm van een hartschild. Dit wapen werd daarna ongewijzigd overgenomen door zijn zoon Philips van Kleef.

Het land van Ravenstein in de 18e eeuw

De barokke Katholieke kerk van Ravenstein, gebouwd in 1735.

De relatie met het Bourgondische huis werd nog hechter door de huwelijken van Adolf. In 1453 trouwde hij met de Portugese prinses Beatrix van Coimbra (haar tante was Isabella van Portugal, derde echtgenote van Philips de Goede en moeder van Karel de Stoute); na haar dood in 1462 hertrouwde hij in 1470 met Anna van Bourgondie, een bastaarddochter van diezelfde Philips de Goede. Uit het eerste huwelijk van Adolf werd in 1456 zijn enig in leven gebleven kind Philips geboren Deze groeide op aan het Bourgondische hof, samen met Maria, de dochter van Karel de Stoute Na de plotselinge dood van Karel de Stoute in 1477 werd de jeugdige Philips, samen met zijn vader Adolf van Kleef, belast met de landsverdediging. Beiden droegen toen de titel van Luitenant-generaal. Van 1477 tot 1488 is Philips van Kleef voortdurend als militair betrokken geweest bij alle Bourgondische oorlogen.

De positie van vader en zoon werd na de dood van Maria in 1482 gecompliceerd. Adolf werd vanwege zijn familierelatie op verzoek van Vlaanderen één van de voogden van de jonge Philips de Schone, die nog maar vier jaar was toen zijn moeder Maria overleed. Hierdoor werden de Ravensteins betrokken bij de machtsstrijd tussen Vlaanderen en Maximiliaan van Oostenrijk, de weduwnaar van Maria van Bourgondië. Vlaanderen vond dat Maximiliaan meer de belangen van zijn Habsburgse familie nastreefde dan die van de Nederlandse gewesten. De onmin tussen Vlaanderen en Maximiliaan van Oostenrijk bereikte een hoogtepunt in 1488 toen Maximiliaan te Brugge door de Vlamingen gevangen werd gezet. Hij werd pas na drie maanden vrijgelaten. Als garantie voor het nakomen van de gedane beloften werd Philips van Kleef één van de gijzelaars Maximiliaan verbrak echter al spoedig zijn beloften, waardoor er een echte oorlog tussen hem en Vlaanderen uitbarstte en waarbij veel Nederlandse gewesten de zijde van Vlaanderen kozen. Ook Philips van Kleef koos nu de zijde van Vlaanderen en vooral die van de Gent, de belangrijkste opponent van Maximiliaan. Eind 1489 waren de meeste gewesten weer onder gezag van Maximiliaan gekomen en trok Philips van Kleef zich terug op Sluis (nu Zeeuws Vlaanderen) waar hij het in het grote kasteel tot in 1492 volhield.

Het is begrijpelijk dat door de partijkeuze van Philips van Kleef en zijn voortgezette oorlog de goede verstandhouding met Maximiliaan geheel verloren ging. Hierdoor konden bijvoorbeeld de rouwplechtigheden voor de in 1492 overleden Adolf van Kleef die op het punt stond zijn zoon te onterven als hij zijn strijd tegen Maximiliaan volhield, pas in 1496 te Brussel worden gehouden toen Philips van Kleef zich met Maximiliaan had verzoend.

In 1498 trad Philips echter in dienst van de Franse koning Lodewijk XII, een volle neef van hem en een vijand van Maximiliaan van Oostenrijk. Philips was onder andere namens Lodewijk XII gouverneur van Genua van 1499-1508. In 1509 verzoende Philips zich wederom met Maximiliaan en ontving hij als dank voor zijn terugkeer onder andere het kasteel Grobbendonk in de omgeving van Lier in de provincie Antwerpen.

Toch is het nooit meer goed gekomen tussen Maximiliaan en Philips van Kleef. Pas na de dood van Maximiliaan in 1519 hebben Karel V en de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk Philips wel weer bij staatszaken betrokken.

Philips van Kleef was in 1485 gehuwd met Françoise van Luxemburg, dochter van de graaf van St. Pol, heer van Enghien. Het huwelijk bleef kinderloos. Het echtpaar leefde in de Nederlanden hoofdzakelijk in het kasteel van Enghien (Henegouwen) en later rond 1520 vooral in kasteel Wijnendale bij Torhout (West-Vlaanderen) waar ook een kleine dierentuin was. Vermoedelijk is Philips weinig in het excentrisch gelegen Ravenstein geweest. Waarschijnlijk was hij meer te vinden in de buurt van het Bourgondisch-Habsburgse hof te Brussel, waar hij een eigen paleis had, gelegen aan wat thans de Ravensteinstraat heet, op de plek waar zich nu een restaurant bevindt. Françoise overleed in 1523 en Philips in 1528. Zijn bastaarddochter Amelberga van Kleef erfde alleen Grobbendonk.

Philips van Kleef is in zeevaartkringen bekend gebleven door zijn boek *Instruction de toutes manières de guerroyer tant par terre que par mer*, dat in de 16e eeuw enkele malen in het Frans is gedrukt en waarvan in 1579 een Nederlandse vertaling verscheen⁴. Hierin gaf hij een theoretische verhandeling over de oorlogvoering, gebaseerd op zijn ervaringen als aanvoerder ter land en vooral ter zee als admiraal van de Nederlanden, (1485-1488) en als admiraal van het koninkrijk Napels (1501), toen hij met een Franse vloot tegen de Turken vocht.

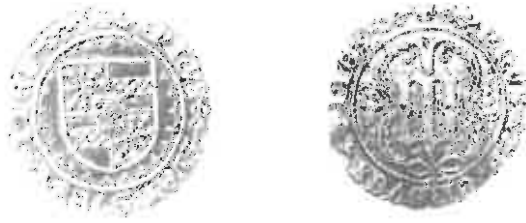
DE REKENPENNINGEN VAN KLEEF-RAVENSTIJN

Van Adolf van Kleef zijn twee rekenpenningen bekend⁵: D 291 en 488; van zijn zoon Philips vier: D 373/374, 653, 871/872 en 1197/1198. Van al deze typen bestaan bronzen exemplaren, behalve van D 291, waarvan ik ook een zilveren exemplaar ken in de collectie van het Koninklijk Penningkabinet te Leiden. Vooral de penningen van Philips van Kleef moeten in behoorlijk grote aantallen geslagen zijn omdat van alle vier de typen stempelvarianten bekend zijn.

Het laten slaan van rekenpenningen kwam in deze periode bijna uitsluitend voor bij de vorstelijke hoven van Frankrijk en van het Bourgondische rijk, de hoge adel aan deze hoven en door enkele grote steden. Evenals de Ravensteins hebben hun familieleden in Kleef in dezelfde periode enkele rekenpenningen laten slaan, een uitzondering bij Duitse vorsten rond het begin van de 16e eeuw.

De beschrijving is in chronologische volgorde. Na het nummer volgt vet gedrukt het jaartal, bij ongedateerde penningen staat het (vermoedelijke) jaar of periode van vervaardiging tussen haakjes. De literatuur verwijst naar de gebruikelijke standaardwerken (zie de literatuurlijst).

De foto's van de rekenpenningen zijn afkomstig van Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, met uitzondering van D653 (foto J. Holleman).

Rekenpenning ter gelegenheid van het huwelijk van Adolf van Kleef met Beatrix van Coimbra in 1453.

1 (1453)

Lit.: D 488, Van Mieris I-249

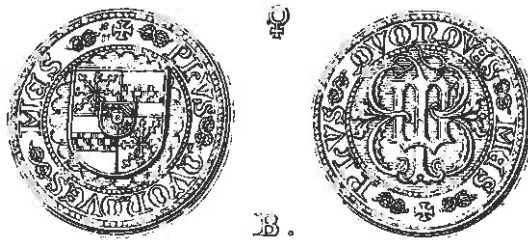
vz : het wapen van Kleef-Ravenstein in een veelpas;

omschrift (kruisje) PLVS QVONQVES MES (meer dan ooit de mijne) Het initiaalteken (kruisje) en de woorden zijn gescheiden door kleine, achthoekige liefdesknopen.

kz monogram AB in een versierde vierpas, daaronder een liefdesknoop;

omschrift zie vz, alleen ontbreken hier de kleine kruisjes voor het initiaalteken.

In 1453 huwde Adolf met Beatrix van Coimbra, ter gelegenheid waarvan deze penning is geslagen. Het huwelijk wordt hierop, net als op de volgende penning, gesymboliseerd door de verbonden initialen van bruid en bruidegom. De initiaal A van Adolf heeft hierop dezelfde vorm als op de volgende rekenpenning. Deze minder gebruikelijke vorm voor de letter A kwam aan het einde van de 5e eeuw wel meer voor.⁶

Abbeelding van deze penning in van Mieris, de kz is abusievelijk ondersteboven afgebeeld.

Dugniolle volgt in zijn beschrijving Van Mieris, die de kz van deze penning per ongeluk omgekeerd afbeeldde (hij plaatste het initiaalkruisje onderaan) en die daardoor moest gissen naar de letters in het monogram. Van Mieris dacht er een P, Q en M in te lezen, afgeleid van de zinspreuk van Adolf. Dugniolle las er de letters CP in.

Rekenpenning ter gelegenheid van het huwelijk van Adolf van Kleef met Anna van Bourgondië in 1470. (foto van het zilveren exemplaar)

2 (1470)

Lit: D291, VanOrden II-10

vz het gecombineerde wapen van Adolf van Kleef en Anna van Bourgondië (bij Anna is ten teken van bastaardij de boven- en onderzijde van het schild blank gelaten, haar halfbroer David, bisschop van Utrecht, liet om dezelfde reden de onderzijde blank),

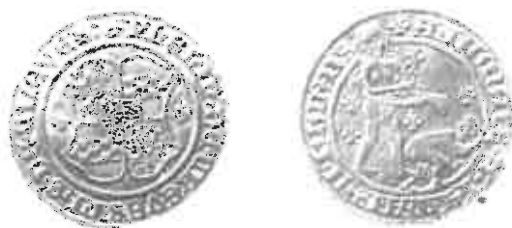
omschrift (viooltje) QVI BIEN IETTERA LE CONTE TROVV(E) (wie goed rekt, zal de uitkomst vinden, interpunctie: klaverblaadjes.

Kz De beide initialen A verbonden door een liefdesknoop, omgeven door vijf viooltjes; *omschrift* gelijk aan vz.

Het zilveren exemplaar heeft TROVV in de omschriften, het ca. 3 mm kleinere bronzen exemplaar van geheel andere stempel heeft TROVVE

In 1470 hertrouwde Adolf met Anna van Bourgondië, op deze penning is het huwelijk gesymboliseerd door de verbonden initialen.

Dugniolle volgt in zijn beschrijving Van Orden die deze penning toeschrijft aan Adolfs broer, hertog Johan I van Kleef (1448-1481) die gehuwd was met Elisabeth van Bourgondië, een achterkleindochter van Philips de Stoute, de stichter van de Bourgondische dynastie. Deze toeschrijving is zowel in strijd met de wapens op de vz. als met de initialen op de kz.

De naakte waarheid betrapt de leugen, rekenpenning van Philips van Kleef geslagen ca. 1488.

3 (1488-1492)

Lit: D 373 (met), 374 (zonder viooltjes naast wapen), RBN, 4e serie, t II. pl. X1V-1, vz. het wapenschild van Kleef-Ravenstein, in de vorm van een renschild, een laat 15^e-eeuws toernooischild met bovenaan rechts (voor de toeschouwer links) een uitsparing voor de lans⁹, met links en rechts van het wapen een viooltje;

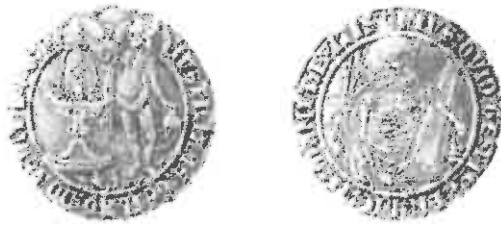
omschrift (kruisje) PHELIP DE CLEVES PHS DE CLEVES, interpunctie; zespuntige sterretjes

Kz omgeven door viooltjes een zo goed als naakte vrouw, met in de rechterhand een viooltje, met de linkerhand tilt zij haar lendendoek op en met haar linkerbeen trapt ze op het linker onderbeen van een naakte, voorovergebogen en op de linkerhand steunende duivel die hier is afgebeeld met een staart (op een stempelvariant is de duivel ook nog afgebeeld met een wanstaltig groot hoofd);

omschrift (viooltje) A IAMAIS A IAMAIS A IAMAIS (a jamais = meer dan ooit, de modernere versie van de zinspreuk die zijn vader ook al gevoerd had), interpunctie: zespuntige sterretjes.

Het renschild op de vz komt bijna nooit op rekenpenningen uit het einde van de 15e eeuw voor, behalve op de Nederlandstalige rekenpenningen van het opstandige Vlaanderen uit de periode 1488-1492 (D264 en 327 t/m 329) die ik door vergelijking met de munten dateerde tussen 1488 en 1492 (zelfde samengestelde wapen op de vz en op de kz vaak een leeuw, al dan niet afgebeeld in een wapenschild)⁹.

Een tweede aanwijzing voor deze datering is de beeldenaar op de kz: de naakte waarheid die de leugen (gepersonifieerd als de duivel) betrapt. Deze beeldenaar behoort bij de groep van de zogenaamde Venuspenningen, geslagen vanaf 1488 als aanklacht tegen het bewind van Maximiliaan van Oostenrijk.¹⁰ Het is zeer goed denkbaar dat Philips van Kleef, eventueel samen met de munters van Vlaanderen of Brabant, de initiator is geweest van de serie Venuspenningen als propagandamiddel in de strijd tegen Maximiliaan.

Zogenaamde Venuspenning met op de vz de naakte waarheid met het omschrift (voluit): IUSTITIA IS GESLAG(en) DO(od,) VERIT(as) L(eit) I(n) G(roeten) N(ood): Gerechtigheid is geslagen dood, Waarheid ligt in grote nood

Rekenpenning van Philips van Kleef met een boeket Viooltjes. | 1497

4 (1497)

Lit: D 653, RBN, 4e serie, t. II, PL. XIV-2

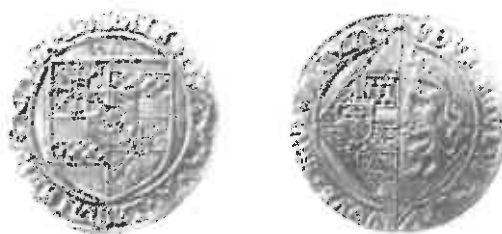
vz het veld vullende wapen van Kleef-Ravenstein,

omschrift (viooltje) A IAMAIS A IAMAIS A IAMAIS, gescheiden door drie liggende viooltjes, interpunctie tussen A en IAMAIS: dubbele klaverblaadjes.

vz een boeket viooltjes, bijeen gehouden door een lint met daarop: A IAMAIS.

omschrift (viooltje) IETTOIRS POVR LE BVREAV 1497 (rekenpenningen voor het bureau), interpunctie: liggende viooltjes.

Het viooltje (la pensée, het driekleurig viooltje) was het motto of de badge van Adolf en Philips van Kleef. Het viooltje was in die tijd het zinnebeeld van de nederigheid, een deugd die vader en zoon waarschijnlijk niet in erg grote mate bezeten zullen hebben.

Rekenpenning met de wapens van Philips van Kleef en Françoise van Luxembourg, 1503.

5 (1503)

Lit: D 871 (met jaartal) en 872 (z.j.), Van Mieris 1-395

vz het wapen van Kleef-Ravenstein;

omschrift A IAMAIS A IAMAIS, gescheiden door liggende viooltjes, interpunctie tussen A en IAMAIS. zespuntige sterretjes, op de exemplaren met jaartal: A AMAIS MIL CINQ(O)CENS TROIS (eenmaal CINCO CENS TROS).

Kz het ruitvormige wapenschild van Françoise van Luxemburg als echtgenote van Philips van Kleef, met rechts de Luxemburgse leeuw.

omschrift VOVS SEVL VOVS SEVL (U alleen), gescheiden door distels.

Vous seul was de zinspreuk van Françoise van Luxemburg, waarschijnlijk was de distel haar motto. Dugniolle schreef deze rekenpenningen toe aan Frederik van Kleef, waarschijnlijk was Philips van Kleef bedoeld want de naam Frederik kwam niet in de familie voor.

N.B.: Mogelijk is de penning D 937 (nog niet door mij in openbare collecties aangetroffen), die Dugniolle citeert uit een veilingcatalogus te Doornik uit 1872, identiek met D 872

Rekenpenning van Philips van Kleef met het gekroonde teken. 1525.

6 (1525)

Lit: D 1197 (zonder) en 1198 (met Z in omschrift vz), Van Mieris II-284

vz het wapen van Kleef-Ravenstein met helm en geschakeerde helmkroon (van het graafschap Mark) op twee exemplaren uit het KPK is de aanzet van een van Mark afwijkend helmteken te zien;

omschrift PHLE DE CLEVIS S DE RAVESTAIN Z (Philips van Kleef, heer van Ravenstein enz), interpunctie dubbele andrieskruisjes.

kz: gekroond teken tussen het jaartal 1525;

omschrift (lelie) A IAMES A IAMES gescheiden door guirlandes, interpunctie dubbele en enkele andrieskruisjes.

Het gekroonde teken is mogelijk de letter G of de letter Q maar die kan ik niet in deze context plaatsen. Ook het jaartal biedt geen bijzondere houvast. Van Mieris herkende de vorm niet en Dugniolle omschrijft hem als de R (van Ravenstein?). Een van de mogelijkheden zou kunnen zijn dat de stempelsnijder de letter P (van Philips) abusievelijk in spiegelschrift gegraveerd heeft. De letter P zou wel passen in de traditie van initialen van zijn vader, maar je eigen initiaal kronen is niet bepaald een daad van nederigheid.

SAMENVATTING

Vader en zoon Adolf en Philips van Kleef hebben net als andere hoge edelen aan het Bourgondisch Habsburgse hof zoals Bergen (op Zoom), Croy en Nassau, het voorbeeld van hun vorsten gevolgd door rekenpenningen te laten slaan. De penningen van vader en zoon vormen een homogene reeks:

Ze dragen alle het wapen dat alleen zij gevoerd hebben, in bijna alle gevallen vergezeld van hun motto, het driekleurig viooltje en van hun zinspreuk. Ondanks deze opvallende kenmerken zijn ze in de literatuur slecht beschreven. De beide penningen van Adolf van Kleef hebben hetzelfde onderwerp met een zelfde uitvoering; ze herdenken zijn beide huwelijken en dragen de initialen van bruid en bruidegom, samen met de liefdesknoop.

Op de vier penningen van zijn zoon Philips van Kleef komt steeds zijn zinspreuk voor; de viooltjes ontbreken alleen op de laatste penning uit 1525, maar deze is vergezeld van zijn naam en titel, waardoor in alle gevallen de toeschrijving eenduidig is. Hopelijk wordt het raadsel van het teken op de laatste penning van Philips van Kleef naar aanleiding van dit artikel binnenkort ontraadseld.

NOTEN

¹ Denk ook aan haar bijdrage aan de Teleaccursus over de Geschiedenis van het geld; uitgezonden op 6 december 1992, de dag van het 25 jarig huwelijk van Jisk en Margreet, en aan hun publikatie *Rekenpenningen uit de 60-jarige oorlog* van 1979.

² Ik werd hiernee geconfronteerd toen ik in 1982 te Kleef een lezing over rekenpenningen hield. Daarna kwamen de puzzels weer terug in 1991 bij de voorbereiding van een lezing over Zuid-Nederlandse rekenpenningen, te houden in Brussel ter gelegenheid van het bezoek van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en penningkunde in het kader van het 150-jarig bestaan van onze Belgische zustervereniging. Ook nu is in dit artikel nog niet alles helder. Hopelijk helpen reacties van lezers mij weer wat verder. Ook word ik graag op de hoogte gebracht van het bestaan van nieuwe typen van Kleef-Ravenstein of afwijkingen ten opzichte van Dugniolle.

³ Lucas, P., *Monnaies seigneuriales mosanes*, Henmueres 1982, blz. 33.1-33.3.

⁴ Oudendijk, J. K., Een Bourgondisch ridder over den oorlog ter Zee, Philips van Kleef als leermeester van Karel V. Amsterdam 1941.

⁵ Voor de beschrijving is Dugniolle als catalogus gebruikt (zie literatuurlijst).

⁶ Shaw, H., *Alfabetten, cijfers en miniaturen uit de Middeleeuwen*, Nederlandse herdruk van de Engelse editie van 1845, Alphen aan der Rijn 1988, blz. 25 en 85.

⁷ Zie voor meer informatie over de viooltjes nr. 4 (D 653)

⁸ Pama, C., *Rietstaps handboek der heraldiek* (5e druk), Leiden 1987, blz. 81-82.

⁹ Beek, B. van, Het wapen van Philips de Schone op munten en penningen, *De Beeldenaar* (1984) 187-197

¹⁰ Beek, B. van, Rekenpenningen III. *De Beeldenaar* (1981), 83-89

LITERATUUR.

Beek, B. van, Rekenpenningen, *De Beeldenaar* (1981) 9-16, 43-48, 83-89, 132-136, 187-195, 215-224,

Dugniolle, J.F., *Le jeton historique des dix-sept provinces des Pays-Bas* (vier delen), Brussel 1870.

Mieris, F. van, *Historie der Nederlandsche Vorsten* (vier delen), 's Gravenhage 1732-1735.

Orden, G. van, *Bijdrage tot de penningkunde*, Zaandam 1830.